

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверинцев С.* Поэтика ранневизантийской литературы. – М.: Наука, 1977.
2. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Либідь, 1993.
3. *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т. 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2.
4. *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т. 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. 4., кн. 1.
5. *Гуревич А.* Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984.
6. *Слово о полку Игоревім / Упоряд. Л. Махновець.* – К.: Рад. школа, 1983.
7. *Творогов О.* Принятие христианства на Руси и древнерусская литература // *Введение христианства на Руси.* – М.: Мысль, 1987.
8. *Туровский Кирило.* Кирила мниха притча о человекъстѣй души и телѣси... // *Памятники литературы Древней Руси: XII век.* – М.: Худ. лит., 1980.
9. *Франко І.* Передмова (до видання “Апокрифи і легенди з українських рукописів”) // *Франко І.* Збір. тв.: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 38.

Отримано 9 вересня 2011 р.

м. Житомир

Олена Юрчук

УДК 82-32(477)

“ІСТОРІЯ РУСОВЪ” ЯК РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ВЕРСІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті аналізується “Історія Русовъ” з огляду на наявність у ній російської імперської версії історії колонізованого українського народу. Не відкидаючи антиколоніального та національного дискурсів, закладених у творі, указано, що він – одна з базових українських національних ілюзій, котра виникла під впливом загальноросійського імперського світобачення. Автор “Історії Русовъ” використовує низку прийомів для маскування російського імперського дискурсу: долучення російської імперської історії до українського історичного контексту, активізацію обопільного маркера єдиновір’я для імперії та колонії, замовчування колоніальної історії або її викривлення.

Ключові слова: антиколоніалізм, імперська версія історії, антиколоніальний та національний дискурси, національна ілюзія.

Olena Yurchuk. “The History of the Rus” as a Russian imperialist version of Ukrainian history

This article interprets “The History of the Rus” as an imperialist historical narration about the colonized Ukraine. Although the text also bears the traces of anticolonial and national discourses, in whole it represents one of the basic Ukrainian national illusions inspired by Russian imperialist worldview. The author of “The History of the Rus” masks the Russian imperialist discourse in several ways. Specifically, he integrates the imperialist version of Russian history into Ukrainian historical context, activates the concept of Common Faith which functions as a link between empire and colony, and conceals or misrepresents the reality of colonial history.

Key words: anticolonialism, imperialist version of history, anticolonial and national discourses, national illusion.

Вагомий для розуміння українсько-російських колоніально-імперських стосунків твір невідомого автора “Історія Русовъ”. У пропонованому дослідженні не будемо повертатися ні до проблем авторства згаданого твору, ні до часу його написання. Ці питання, попри невіднайдення однозначних на них відповідей, достатньо висвітлені й опрацьовані українськими істориками та літературознавцями (Д. Дорошенко, О. Лазаревський, М. Максимович, М. Возняк, В. Шевчук та ін.). Зауважимо лише, що, попри різноманітність інтерпретацій, “Історія Русовъ” кожним із дослідників сприймалася як твір національний, котрий став доленосним для розвитку української історіографії, національної свідомості. Тобто “Історія Русовъ” розуміється як однозначно українсько-національно орієнтований текст. Зокрема, С. Єфремов твердить, що автор – “...це насамперед непохитний український патріот...” [2, 212], і продовжує: “Любов до рідного краю, автономія, демократизм, ненависть

до всякого поневолення – такі мав позитивні риси цей блискучий, палко і з захватом написаний памфлет” [2, 214]. Д. Чижевський указує: “Той історичний синтез, що справді подає з національного погляду суцільну картину української Історії, належить уже до побарокової епохи: це славнозвісна “Історія Русів”...” [5, 332].

Не відкидаючи наявності антиколоніального та національного дискурсів, закладених у творі, маємо вказати, що він – одна з базових українських національних ілюзій, котра виникла під впливом загальноросійського імперського світобачення. “Історія Русовь” справді стала потужним імпульсом для ренесансу української національної самосвідомості, але обмежила рамки цього відродження, адже створила основу для легітимізації замаскованого в ній імперського дискурсу. Гадаємо, що цей текст став дозволеною імперською версією української колонізованої історії, “забавкою” для української інтелігенції, яка, сконцентрувавши увагу на бажаному (правдивий опис історії українців, у котрому був натяк на можливість утвердження української автономії як факту коли не фізичного, то духовного), “заплющила очі” на прихований у тексті російський великодержавний міф про непотрібність української незалежності. Слушно зазначає А. Горбань: “Але більш важливою для літературного “відштовхування” є позиція автора, який, попри представлення потужного антиколоніального дискурсу через імітоване мовлення політичних діячів... <...>, у власному наративі виявляє ознаки “великоруського” мислення” [1, 34].

Підтвердити таку думку може й той факт, що “Історія Русовь” із початку 20-х рр. XIX ст. була популярною серед кіл не тільки української інтелігенції, а й російської (і це зважаючи на імперську пересторогу щодо неї!). Так, вона мала особливий вплив на О. Пушкіна, котрий першим легітимізував імперську російську політику в художній формі. Можемо припустити: пушкінська “заскоченість” в ідеї, що Мазепа переходить на бік шведів супроти Петра I через індивідуальну образу (історія побиття Мазепи Петром I на бенкеті), виросла саме з “Історії Русовь”, у якій автор стверджує: “...Мазепа имѣлъ умысль, такъ вредный, побужденіемъ собственной его злобы и мщенья, а отнюдь не національныхъ интересовъ...” [3, 200]. Тобто позірно переслідуючи так звану національно зорієнтовану книгу про правдиву історію українців, імперія давала дозвіл на її приховане існування (існування “позаочі”), адже ця пам’ятка, з одного боку, відповідала потребі колонізованого мати ілюзію щодо можливості власної незалежності, з другого – архівувала її як раритет, що задовольняє національні амбіції, але в сучасному світі постає непрактичним.

У пропонованому дослідженні також не вдаватимемось до аналізу антиколоніальних пасажів в “Історії Русовь” з огляду на те, що в більшості попередніх розвідок увага зосереджувалася саме на цьому аспекті твору. Зауважимо тільки, що антиколоніальний дискурс у тексті існує у двох варіаціях. З одного боку, він оприявлений як самодостатній, той, який не маркує під собою ніяких інших настанов. Такий антиколоніальний дискурс закладено в оповідях про українську визвольну боротьбу супроти поляків. З другого – в описі історичних подій після злуки з Російською імперією він утрачає самодостатність і набуває ознак амбівалентності, адже позірно спрямований на викривання дій імперського центру стосовно колонізованого, іманентно стає маскуванням для закріплення російських імперських амбіцій. Створюється ефект одночасного існування антиколоніального та імперського дискурсів: перший засвідчений найчастіше нараціями видатних діячів українського політичного істеблїшменту (Хмельницького, Мазепи, Полуботка та ін.), другий реалізується мовленням самого автора твору.

Гадаємо, на особливу увагу заслуговують ті прийоми, що їх використовує автор тексту для маскування російського імперського дискурсу. Серед них варто виокремити:

1. Долучення російської імперської історії до українського історичного контексту.

2. Активізація обопільного маркера єдиновір'я для імперії та колонії, що дозволяє виправдати процес експансії, умотивувати його як природний.

3. Замовчування колоніальної історії або її викривлення.

4. Феномен біблійного “Азazelя”: тлумачення імперського загального зла як індивідуальної провини.

Структурно “Історію Русовъ” умовно можна поділити на три частини: перша – оповіді про період незалежності українських земель під владною рукою київських князів; друга – зображення долі України в унії з Литвою і Польщею; третя – показ українсько-російських взаємин. Незважаючи на те, що російський компонент мав би бути найбільше оприявлений в останній третій частині, автор твору червоною ниткою проводить його через усю історію українців, обережно й ненав'язливо фокусуючи на ньому увагу, тим остаточно залучаючи до українського історичного контексту. Цей прийом дає змогу створити ефект природної українсько-російської обопільності, що виправдовує/вмотивовує об'єднання українців і росіян у будь-які часові періоди, а також закріплює відчуття нелогічності перебування цих народів окремо. Зауважмо, що автор, подаючи давню історію українців як процес незалежного державотворення, багаторазово озвучує думку про те, що поруч із Київським князівством так само сильним і самостійним було Московське князівство, забуваючи вказати, що останнє підпорядковувалося першому.

З розгортанням української історії в авторській версії з'являються порожні місця. Віддавши данину періоду Київської влади (найчастіше код української мужності подається як агресія: “...сего народа упражненіе и ремесло состояло въ войнѣ и убійствахъ” [3, 2]), письменник, не відкидаючи право українців бути рівними серед рівних, послідовно настановує на думку про українську втрату можливості реалізації цього права (утрату коду мужності). Паралельно він підвищує авторитет росіян, які формують незалежне сильне Московське князівство. Автор оминає в українській історії активізацію боротьби за власну націю в добу первинної загрози втрати незалежності (татаро-монгольська навала), спроби створення українського сильного владного центру. Так, визволення українських земель від татаро-монголів він приписує тільки литовцям: “...знатнѣйшія же фамиліи съ немногими Княжескими сімействами удалились въ сосѣдственное Княжество Литовское... <...> подвигнули Литовскаго владѣтельнаго Князя Гедимина освободить ихъ землю отъ владѣнія Татарскаго и соединить ее съ своею державою подъ одно право и начальство” [3, 5], – забуваючи, що традицію української автономізації було перейнято від Київського князівства Галицько-Волинським (останнє певний час створювало посутню опозицію Московському князівству), що саме галицькі князі першими дали сильну відсіч татаро-монгольській навалі (наприклад, Данило Галицький здійснив спробу оборони Києва: “...у 1237 р. на кордонах Русі з'явилося сильне монголо-татарське військо на чолі з онуком Чингісхана Батисем. Вогнем і мечем зруйнувало воно місто Рязань, Суздаль і Володимир, а у 1240 р. дійшло до Києва. Хоча місцевий князь Михайло втік, городяни на чолі з воєводою Дмитром, що його послав Данило Галицький, вирішили оборонятися від нападників” [4, 65]).

Брак цих відомостей цілком уписувався в контекст авторської концепції логічного фіналу вітчизняної історії – підкорення українців іншими народами.

Діяльність галицьких князів руйнувала ефект беззахисності українців перед татаро-монгольською навалою, а саме цей національний атрибут був потрібен авторові “Історії Русовъ”. Відкидаючи діяльність Галицько-Волинського князівства, він акцентує увагу на безпорадності своїх земляків, які не спираються на власні сили, а шукають захисту в сильніших союзників (Литва, Польща, далі – Росія). Автор обминає й той факт, що злука українських, литовських та польських земель була експансією, первинною колонізацією України Литвою, а пізніше Польщею. Йому потрібно вказати на добровільне входження українців до союзу з литовцями й поляками. Саме ця добра воля забезпечувала показ іманентної неспроможності українців до оборони власних національних інтересів (недаремно в тексті “Історії Русовъ” українська національна еліта *просить* про допомогу литовського князя Гедиміна, що робить хиткою наступну заяву письменника про можливість існування українців у союзі з Литвою як рівного народу серед рівних). Це створює однозначну сенсову основу для виправдання схожої злуки українського та російського народів. Зауважимо, що паралельно мимохіть автор зображає успіхи Московського князівства, що власними силами дає відсіч татаро-монгольській навалі: “...Князь Московскій Иванъ Васильевич, Третій сего имени, пользуясь слабостію Татаръ, изнемогшихъ междоусобными войнами и раздѣлами, отказаль Хану Ахмату отъ ежегодной дани съ народа и отъ своего повиновения; а внукъ сего Князя, Иванъ Васильевич Четвертый, названный Грознымъ, совокупивъ многія Княжества Рускія во едино, въ 1547 году переименоваль себя изъ Князя Царемъ и Самодержцемъ Московскимъ...” [3, 5].

Ще одним шляхом умотивування логічності злуки українців і росіян стають авторські багаторазові рефрени про їх єдиновірство. Зображаючи різноманітні українські союзи (з литовцями, поляками, татарами), письменник послідовно доводить, що всі вони були помилковими через брак духовного єднання, що вмотивоване відмінністю релігійних уподобань. Одночасно союз із Росією ставав логічним і природним, бо відбувалося з’єднання на основі єдиновір’я. Письменник зазначає про уподобання українців: “А потому не имѣли они никакого усердія къ Полякамъ и ихъ интересамъ. Напротивъ того врожденная склонность к єдиновѣрцамъ и однородцамъ дѣлала ихъ всегда приверженными къ народу Рускому или Московскому” [3, 43]. Не дивно, що саме це стає основним аргументом, який висуває Б. Хмельницький, за авторською версією, пояснюючи потребу єднання з Москвою. В імітованій нараці-листі гетьмана до російського царя в “Історії Русовъ” читаємо: “...предаю вечной анафемѣ и суду Божію всякого, мыслящаго непріятельски на єдиновѣрцевъ и єдиnorodцевъ...” [3, 116]. Обстоюючи ідею злуки як логічного об’єднання єдиновірців, письменник відбирає потрібний йому історичний матеріал, залишаючи непридатний поза увагою. Наприклад, він обминає вагання Б. Хмельницького і його первинне бажання союзу з Портою і султаном: “На думку Хмельницького, зручним кандидатом на роль покровителя і захисника України на міжнародній арені був турецький султан. Він був достатньо могутнім для того, щоб відбивати у поляків бажання нападати на Україну, й водночас надто віддаленим, щоб відкрито втручатися в її внутрішні справи. Відтак, у 1651 р., після обміну посольствами Отаманська порта формально прийняла своїми васалами гетьмана і Військо Запорізьке...” [4, 172]. Відкидання цього факту вмотивоване, адже він руйнував однозначність українського вибору об’єднатися з єдиновірцями росіянами. Отже, імперські інтереси Росії та неоднозначність українських пошуків було сховано під релігійним серпанком.

Зауважмо, що залучення російської історії до українського історичного контексту й активізація обопільного для українців та росіян маркера єдиновір’я

супроводжується багаторазовим викривленням або замовчуванням деяких подій з української історії. Описуючи історію взаємин українців і росіян, автор удається до обминання фактів, що зруйнували б однозначність українського вибору Росії як єдино можливого союзника. Зокрема, він не тільки не згадує про небажання Бутурліна скласти присягу від імені царя українському народові, що стає підтвердженням васального статусу України, про реакцію Б. Хмельницького на це, яка ледве не призвела до відмови від союзу з Росією (“За прийнятою в Польщі традицією Хмельницький сподівався, що присягатимуть обидві сторони – українці заприсягнуть на вірність цареві, а той пообіцяє боронити їх від поляків та шанувати їхні права й привілеї. Але Бутурлін відмовився присягати від імені свого монарха, кажучи, що на відміну від польського короля цар є самодержцем і не присягає своїм підданам. Роздратований відмовою Бутурліна, Хмельницький гордо вийшов із церкви, погрозивши взагалі скасувати угоду. Проте Бутурлін уперто стояв на своєму. Нарешті, побоюючись втратити підтримку царя через, здавалося б, простісіньку формальність, Хмельницький погодився дати клятву на вірність цареві” [4, 173]), а й указує на те, що така присяга була здійснена: “Онѣ написаны (статті договору – Ю. О.), и по апробації Гетмана съ совѣтомъ, объявлены послам Московскимъ, которые, согласясь на все, въ нихъ уложенное, *подтвердили присягою своею отъ лица Царя и Царства Московскаго...*” [3, 119].

Обмежується автор й офіційною версією війни Б. Хмельницького в союзі зі шведами супроти Польщі. За його поясненням, це відбувається з причини потреби виконання колишніх козацьких зобов'язань щодо шведів. У цьому контексті зовсім не згадується бажання гетьмана створити під протекцією шведів незалежне Київське князівство: “Незабаром шведські та українські дипломати вже обговорювали проведення спільних походів проти поляків, а шведи пообіцяли допомогти Хмельницькому у створенні Київського князівства” [4, 175]. В авторську концепцію не вкладається й той факт, що пізніша війна між росіянами та шведами загострила українсько-російські взаємини, і тому його теж замовчано.

Загалом історія українських гетьманів в “Історії Русовъ” нагадує колаж потрібних імперській схемі фактів, що веде до замовчування або перекручування деталей, які руйнували цю модель. Автор описує політичну “біганину” Юрія Хмельницького, не акцентуючи увагу на підписаних ним невігідних документах, що регулювали взаємини України з Росією. Паралельно він применшує значущість діяльності гетьмана Виговського, який постає у творі зрадником Росії. Автор не згадує, що він підписав із Польщею Гадяцьку угоду, яка була набагато вигіднішою Україні за Переяславський пакт, укладений із Росією Юрієм Хмельницьким. “Забуває” письменник й історію гетьмана Многогрішного. В “Історії Русовъ” гетьмана зображено як однозначного прихильника Російської імперії. Не згадано, що Многогрішний стає на бік царя з примусу: “Цього разу Москва, використовуючи свій шанс, рушила на Лівобережжя, змусивши Многогрішного зректися Дорошенка й визнати зверхність царя” [4, 189], – а також викривлено історію смерті гетьмана. За версією автора, Многогрішний помирає від ран: “Въ 1672 году, Февраля 7-го дня, Гетьманъ Многогрѣшный отъ ранъ своихъ вмеръ, и съ великими почестями, военными и церковными, въ Батуринѣ погребень” [3, 171]. Насправді ж було інакше: “Побачивши, що непокірний гетьман утрачає підтримку, цар віддав наказ заарештувати Многогрішного, піддати його тортурам і заслати до Сибіру” [4, 192]. Схожа ситуація і з гетьманом Самойловичем. Хоч автор “Історії Русовъ” і вказує, що його було несправедливо звинувачено й покарано за невдалий похід на Крим, але замовчує справжню причину цього покарання:

гетьман Самойлович був невдоволений російською політикою щодо України. “Невдоволений московською політикою Самойлович неохоче приєднався до грандіозного походу на Крим, що його у 1686 р. організували росіяни. Хоч у ньому брало участь понад 100 тис. росіян і майже 50 тис. козаків, брак підготовки й тяжкі природні умови призвели до провалу цієї акції та великих втрат. <...> російські воєводи звалили на нього вину за провал походу, внаслідок чого у 1687 р. Самойловича скинули й заслали до Сибіру” (курсив мій. – Ю. О.) [4, 193-194].

Контроверсійно зображено в “Історії Русовъ” і постать І. Мазепи. Більшість попередніх досліджень указують, що автор твору прихильно ставиться до цього діяча, відтіняючи його вчинки жорстокістю російського реагування на них. Від початку появи гетьмана в тексті він номінується як зрадник – щодо Самойловича, щодо Петра І. Окрім того, письменник формує вигідний імперії міф про те, що “зрада” Мазепи базувалася на його власних інтересах. Він переходить на бік шведів через образу на царя: “Гнусный умысль сей породила въ немъ адская злоба за личную обиду свою. Преданіе народное, взятое отъ приближенныхъ съ Мазепою особъ, повѣствуєтъ, что въ недавнемъ отъ того времени былъ Мазепа на одномъ пиру съ Государемъ у Князя Менщикова, и за противорѣчіе въ разговорахъ ударилъ Государь Мазепу по щекѣ, и хотя за то скоро и помирился съ нимъ, но Мазепа, скрывъ наружную злобу, запечатлѣлъ ее въ сердцѣ своемъ” [3, 199], – а не тому, що це потрібно Україні. Ця ідея підтверджується нарацією самого Мазепи, яку імітує письменник: “Начало общихъ болѣзней нашихъ испыталъ я на самомъ себѣ. Вамъ извѣстно, что за отречение мое въ замыслахъ его, выбить я по щекамъ, какъ несносная блудница” [3, 203]. Окрім того, він подає Мазепу як несправжнього українця (гетьман має польські корені), того, хто виступив супроти православної віри (легенда про те, як Мазепа плював на ікони). Проте саме в період гетьманування Мазепи було підтримано й відроджено українську культуру та церкву: “Людина досвідчена й витончена, Мазепа скеровує значну частину своїх особистих прибутків на розвиток релігії та культурних установ. Ревний покровитель православ’я, він будує по всій Гетьманщині цілу низку чудових церков, споруджених у пишному стилі, що його часом називають мазепинським, або козацьким, барокко” [4, 205-206].

Варто зауважити, що проблема зради активізується лише у стосунку до постаті Мазепи, у той час як схожі дії інших українських гетьманів, але на користь Російської імперії, трактуються як об’єктивно потрібні. Наприклад, автор схвалює зраду Многогрішного щодо Дорошенка, бо останній – ворог Росії: “Но сей Многогрішный, бывши честныхъ качествъ и хорошаго разсудка, предусмотрѣлъ, что шатаніе Дорошенка не обѣщаетъ ничего добраго, а замыслы его суть суетны и вредны, и по тому объяснился о томъ Князю Ромодановскому, увѣривъ его о непоколебимой приверженности своей и всего войска, имъ командуемаго, къ Царю...” [3, 167].

Викривлення й замовчування історії стосується не тільки постатей українських гетьманів, а й російських царів. Автор прославляє правління цариці Анни, забуваючи, що воно було страшним за наслідками для українців; звеличує Катерину II, коментуючи факт заміни нею гетьманства колегією як позитивне явище (“...Коллегія сія вошла въ правленіе, яко роса на пажить, и яко иней на руно...” [3, 255]).

Позначено “Історію Русовъ” і феноменом “Азазеля”, коли заявлена імперська провина/гріх перекладається на конкретну особу, перетворюючись із загального довготривалого зла на індивідуальне тимчасове. Зауважимо, що, оповідаючи про стосунки між українцями й поляками, автор уникає такої проекції від загального до часткового.

Провину за стан українського народу він не перекладає лише на шляхту, а й указує на несправедливість польських королів. Натомість в українсько-російських стосунках він шукає Азазеля, на якого можна списати гріхи імперії. Таким цапом-відбувайлом для нього стає Меншиков. Наприклад, імперська вина за трагедію Батурина цілком покладена на нього: “Самая обыкновенная казнь ихъ была живыхъ четвертовать, колесовать и на коль сажать, а дальше выдуманы новые роды мученія, самое воображеніе въ ужась приводящіе. И удивительна ли сія жестокость въ такомъ человѣкѣ, каковъ Меншиковъ” [3, 206]. Жорстокості царедворця приписано й низку інших імперських гріхів (наприклад, розправа над Полуботком та його прибічниками: “Государь, по внушенію прежняго и единственнаго гонителя Малоросійскаго, Меншикова... <...>...назвавъ ихъ измѣнниками и вѣроломцами, повѣлъ изтязать ихъ...” [3, 228]).

Непомітно й ненав'язливо письменник розставляє імперські акценти, створюючи історію українського народу як логічну і природну частину історії російської. Зокрема, утрату бібліотеки Ярослава Мудрого в пожежі подано як загальнослов'янську (російську) трагедію, що створює ефект викрадення історії: українські пам'ятки розуміються як спільні для української та російської культурної спадщини.

Отже, не відкидаючи, що “Історія Русовъ” – твір історичний (близький до літописного) та літературний (орієнтування лише на останнє дає змогу деяким дослідникам виправдати перекручення української минувшини з огляду на присутність у тексті авторської художньої трансформації історичного матеріалу), маємо вказати на те, що перед нами насамперед публіцистика, у якій під історичним та художнім тлом приховано імперську російську доктрину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбань А. Алюзійний простір “Енеїди” І. Котляревського: колоніальний аспект // *Літературознавчі студії*. – Житомир: ЖДУ, 2010. – Вип. 4. – С. 28-76.
2. Сфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – 608 с.
3. *Історія Русовъ или Малой Россіи*. Сочиненіе Георгія Конискаго, архієпископа Бѣлорускаго: Репринтное воспроизведение издания 1846 года. – К.: Дзвін, 1991. – 309 с.
4. Сублинський О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
5. Чижевський Д. Історія української літератури. – К.: Академія, 2003. – 568 с.

Отримано 13 вересня 2011 р.

м. Житомир